

Het Egedacher-orgel in de Kajetanerkirche in Salzburg

algemeen

Het Egedacher-orgel in de Kajetanerkirche in Salzburg werd omstreeks 1700 gebouwd en is om uiteenlopende redenen een heel bijzonder instrument. Niet alleen de opbouw van het orgel (mét een Subbass 16' die in de balustrade verborgen is) is uitzonderlijk, ook betreft het een van de weinige goed bewaarde instrumenten van de Christoph Egedacher.

Christoph Egedacher (1641-1706) was hoforgelmaker in Salzburg. Zijn 'opus magnum' realiseerde hij in 1703 voor de dom in Salzburg. Zijn beide zonen Johann Christoph en Johann Ignaz werkten mee en zetten de orgelmakerij na het overlijden van Christoph Egedacher voort. Het orgel van de Kajetanerkerk onderging in de loop der eeuwen enkele wijzigingen. Het instrument werd in 1982 gerestaureerd door de fa. Rieger (Schwarzach).

Orgelfront van het Christoph Egedacher-orgel in de Kajetanerkirche in Salzburg

Orgelkast en opstelling

Het orgel is in de balustrade ingebouwd. De claviatuur bevindt zich aan de achterzijde. De windlade met pijpwerk is in de vloer verzonken zodat de organist onbelemmerd zicht op het altaar heeft. Het frontpijpwerk in de drie middelste torens is functioneel, de vlakke zijvelden zijn stom. De pijpen van de Subbass zijn ter weerszijden van het eigenlijke orgel liggend in de

balustrade aangebracht. Ter weerszijden van het knieschot zijn twee paneeltjes aangebracht met ajourwerk.

Claviatuur en geopende orgelkast van het orgel. Een deel van de vloer is verwijderd zodat de windlade zichtbaar is. Ter weerszijden van het wellenbord zijn de pijpen van de Subbass horizontaal gepositioneerd.

Windvoorziening

De windvoorziening is in een kast in de hoek van het orgelbalcon ondergebracht. De twee spaanbalgies zijn van fichtenhout, hebben 4 vouwen en zijn door Rieger gereconstrueerd. De balgies liggen boven elkaar in een stoel en kunnen handmatig bediend worden m.b.v. leren riemen die over rollen lopen. Bij het inschakelen van de ventilator fungeert één balg als stootvanger. De huidige winddruk is ca. 64 mm WK. De kanalisatie is in ieder geval gedeeltelijk oud, de windinlaat bevindt zich in een voorslag aan de rechterkant van de windlade. Er is geen tremulant voorhanden.

Claviatuur

De klavieromvang is C/E – c''' (45 toetsen, kort octaaf), de omvang van het pedaal is: C/E – fis, gis (16 toetsen, kort octaaf). Het manuaalklavier is overwegend historisch. De toetsen zijn van fichtehout en de frontons zijn voorzien van uitgestoken versieringen en gezwart. Het beleg op de ondertoetsen is van letterhout, een gedeelte is origineel, een ander gedeelte is vernieuwd. In het

beleg van de ondertoetsen zijn als versiering groefjes ingekrast en is aan weerszijden een holletje aangebracht. De boventoetsen zijn van notenhout [??] met een opdik van ebben. De 'Stichmass' is 500 mm, de octaafmaat ca. 166,7 mm, de dagmaat tussen de bakstukken is 648 mm.

De lengte van het speelvlak van de ondertoetsen is ca. 128 mm, ca. 37 mm. tot aan het fronton van de boventoetsen. Het speelvlak van de boventoetsen is 86 mm.

De bakstukken zijn van eikenhout en rijk gesneden (acanthusmotief). Het klavierdeksel wordt in een groef in de bakstukken geschoven (karakteristiek Egedacher-detail).

Het pedaal heeft een omvang van 16 tonen, namelijk van C/E tot fis, gis. In plaats van g volgt na de fis de toon gis (die echter door de g-toets bedient wordt). Deze indeling was blijkbaar gebruikelijk en wordt ook door Samber beschreven in relatie tot het orgel in de dom waar *'an statt des natürlichen G das gis'* volgt.: (bron: Johann Baptist Samber: 'Continuatio ad manuductionem organicam', Salzburg, 1707, p. 149). Het pedaalklavier en de orgelbank zijn van Rieger en wijken wat maatvoering, detaillering en uitvoering duidelijk af van historische voorbeelden (vgl. Münsteuer).

De Claviatuur van het orgel: de ondertoetsen zijn belegd met letterhout, in de gesneden bakstukken is een groef t.b.v. het klavierdeksel aangebracht. Naast het klavier zijn de hevels van de registermechaniek zichtbaar.

De registers worden bediend m.b.v. ijzeren hevels die in verticale richting bewogen worden. In de hoogste stand worden de schuiven ingehaakt en zijn de registers uitgeschakeld. De ijzeren hevels zijn voorzien van gedraaide grepen en zijn geheel origineel (model vgl. Vornbach). De registeropschriften zijn niet origineel.

De dispositie is: (volgorde van de registerhevels v.l.n.r.)

Links van het klavier: Subbass 16', Superoctav 2', Quint 2 2/3', Coppel 8'

Rechts van het klavier: Principal 8', Flöte 4', Mixtur 1 1/3', Octav 4'

De Subbass is het enige pedaalregister. Het pedaal is aangehangen aan het manuaal.

Toetsmechanieken

De toetsen van het manuaal zijn relatief kort (lengte: ca. 255 mm. De grootste pijpen van de Octav 4' steken aan de achterkant langs het klavierraam. De toetsen drukken rechtstreeks op houten stekers. De stekers zijn vierkant, naar onderen toe worden ze breder en dunner. Sommige stekers zijn overzet om 'complicaties' te voorkomen. Boven op de pijpstock van de Subbass is een staand wellenbord voor het manuaal geplaatst. Het bord is van zachthout. De eiken wellen hebben ijzeren armpjes en zijn met ijzeren dokken op het wellenbord bevestigd. Om speling te voorkomen worden de stiften van de walsen met veertjes aangedrukt. De welarmen zijn over het algemeen van meerdere gaatjes voorzien.

De pedaaltoetsen drukken op stekers die voor de windlade langs lopen. Deze stekers rusten op hevels (één-armig). Deze hevels zijn m.b.v. draden verbonden met een wellenbord dat zich onder de windlade bevindt. De walsen hebben drie armen: één is met de hevel (pedaalapparaat) verbonden, één staat in verbinding met ventielen t.b.v. de Subbass, en één arm correspondeert met de ventielen t.b.v. het aangehangen pedaal. De walsen van het pedaal zijn van grenen en aan de uiteinden beplakt met bandjes van perkament. Het pedaal is aangehangen maar voorzien van eigen ventielen (windkoppel).

Sommige stekers zijn overzet om plaats te creëren voor walsarmpjes, etc.

Detail van het wellenbord met ijzeren nokken en veertjes op de stiften/assen.

Registermechaniek

De registers worden bediend met ijzeren registerschuiven ter weerszijden van de klaviatuur. Deze hevels zijn middels treklatten (van bescheiden afmetingen) verbonden met de ijzeren armen van de registerwalsen. De treklatten zijn overzet; de schouderingen zijn met houtverbindingen ingewerkt en de constructie is ter versteviging met perkament beplakt.

De ijzeren registerwalsen liggen bovenop de windlade. Tussen het manuaal en het pedaalgedeelte van de windlade is ruimte uitgespaard voor deze walsjes. De lange arm van de wals is verbonden met de treklatt, de korte grijpt rechtstreeks aan op de sleep.

Treklatten van de registermechaniek, overzet en met perkament verstevigd

foto links:

Bovenaanzicht van de registerwalsen op de windlade. Tussen de walsen door zijn de (gegrafeerde) slepen en de walsarmen zichtbaar.

Windlade

Het orgel heeft één windlade (afmetingen: 2534 x 564 mm). Het cancellenraam is van notenhout. De slepen zijn gegrafeerd. Tussen de groepjes cancellen voor de Subbass en die van het manuaal zijn de pijpstokken onderbroken en zijn de registerwalsen gemonteerd. De pijpstokken zijn van lindenhout en zijn bevestigd m.b.v. handgesmede schroeven. Onder de koppen van deze schroeven zijn revetten aangebracht. Bij de restauratie van 1982 zijn de dammen opgehoogd en zijn zgn. Schmidt-ringen aangebracht. Op de kopse kant van het raamwerk van de ventielkast en op de mannetjes zijn ijzeren strippen aangebracht die de pulpetenplank op zijn plaats houden.

De cancelvolgorde is v.l.n.r. (gezien van speeltafel richting altaar): Subbas 16': C – H (8 tonen), Manuaal: c'', b'', ... t/m ..., E, C, D, F, ... t/m ..., a'', h'', Subbas 16': c – gis (8 tonen).

De volgorde van de slepen is als volgt: (van front naar claviatuur) P. 8, Mix, O. 2, Q. 3, O. 4, Fl. 4, C. 8, S. 16.

Het pedaal heeft ventielen voor de Subbass (16 stuks), maar ook voor het aangehangen pedaal (16 stuks). Deze koppelventielen bevinden zich naast de corresponderende ventielen van het manuaal. De ventielen van manuaal worden m.b.v. stekers van bovenaf bediend. De ventielen voor pedaal worden op de gebruikelijke wijze van onderaf bediend. De ventielen zijn van fichtenhout en voorzien van aangelijmde staarten (leer).

Het pijprooster van fichtenhout en uit één stuk vervaardigd. De pijpen van de Flöte 4' staan naast het rooster. Op de houten pijpen van de fluit 4' zijn klosjes aangebracht die met een stiftje in het rooster haken. De kleinste pijpjes van de Coppel staan vast in de stokboring. Grotere pijpen staan opgesloten tegen de achterkant van het wellenbord.

Links op de foto enkele liggende Subbass-pijpen (met de voet aan de zijkant van de pijp), rechts het wellenbord van het manuaal.

Pijpwerk

Het Egedacher-pijpwerk is (bijna) compleet bewaard. Het pijpwerk heeft een relatief hoog tinpercentage en is tamelijk dunwandig. Het soldeerwerk is lang niet altijd fraai. Het pijpwerk staat in zgn. 'Oostenrijkse' opstelling op de windlade: meteen achter het front staat de Mixtur, gevolg door Octav 2', enzovoort. De pijpen van de Coppel (hout) staan achter op de lade met de ruggen tegen de achterkant van het wellenbord.

De Principal 8' staat vanaf G in het front. De grootste 4 pijpen zijn (enge) houten binnenpijpen. De steminrichtingen in de rug van de frontpijpen lijken tamelijk origineel.

Foto van het binnenwerk: geheel links de achterkant van het wellenbord, rechts is de achterkant van enkele frontpijpen herkenbaar. De pijpen van de Subbass worden met houten kokertjes van wind voorzien. Achter het metalen binnenpijpwerk zijn de ijzeren registerwalsen zichtbaar.

De Mixtur is van een tertskoor voorzien. Dat is a-typisch voor orgels van de familie Egedacher. Nader onderzoek is wenselijk om vast te stellen in hoeverre deze toestand origineel is.

Al het kleinere pijpwerk is op lengte afgesneden, de bovenranden van groter pijpwerk zijn enigszins beschadigd (bijv. Octav 4'). De steminrichtingen van de frontpijpen lijken origineel (zgn. 'eieren') en zijn nauwelijks beschadigd.

In het kader van de restauratie door Rieger zijn bijna alle voetpunten van het metalen pijpwerk vernieuwd. De voeten waren mogelijk ernstig beschadigd als gevolg van het stemmen: bekend Egedachter-probleem is dat de pijpvoeten (open voet) in de stokgaten geslagen worden (boringen niet of erg stijl 'gekesseld'). De nieuwe voetspitsen zijn dichtgeklopt hetgeen niet in overeenstemming is met de gebruikelijke intonatiewijze van Egedacher.

De pijpen van Subbass 16', Coppel 8' en Flöte 4' zijn van hout vervaardigd. Het grootste deel van de pijpen van de Subbass is liggend in/achter de balustrade gepositioneerd. De voeten zijn in een zijwand van de pijp aangebracht en staan rechtstreeks in verbinding met de stok (vermijningen in de pijpstokken, nergens conducten). De pijpen zijn van zachthout en geschilderd. Mogelijk zijn enkele opsnedes verhoogd.

Twee pijpen van de Flöte 4'. De voorzijde van beide pijpen is vervaardigd van eikenhout of fruithout, de zijkanten en achterkant zijn van fichtenhout gemaakt. Opvallend zijn de hoge voorslagen.

De Coppel heeft gedekte pijpen, de pijpen van de Flöte zijn open en voorzien van metalen stemlapjes. De grotere pijpen zijn vervaardigd van fichtehout. Kleinere pijpen zijn daarentegen van eikenhout. In de middenligging komen pijpen voor met een voorzijde van fruithout of eiken

en zijwanden en rug van fichtehout. Bij de kleinste eiken pijpjes (fluit 4') zijn de voorstellen van fruit hout vervaardigd. De voorstellen van de houten pijpen zijn over het algemeen hoog.

De toonhoogte voor a' is ca. 465 Hz. bij 20° C, het stemmingsysteem is niet meteen te herleiden.

Johan Zoutendijk, januari 2012

Literatuur

Frieberger, Rupert Gottfried (Hrsg.)

‘Die grosse Orgel in der Stiftskirche Schlägl – Ihre Geschichte und Wiederherstellung’,
herausgegeben von Rupert Gottfried Frieberger unter Mitarbeit von Albert Reil, Han
Reil, Rudi van Straten, Innsbruck, 1989

Könner, Klaus

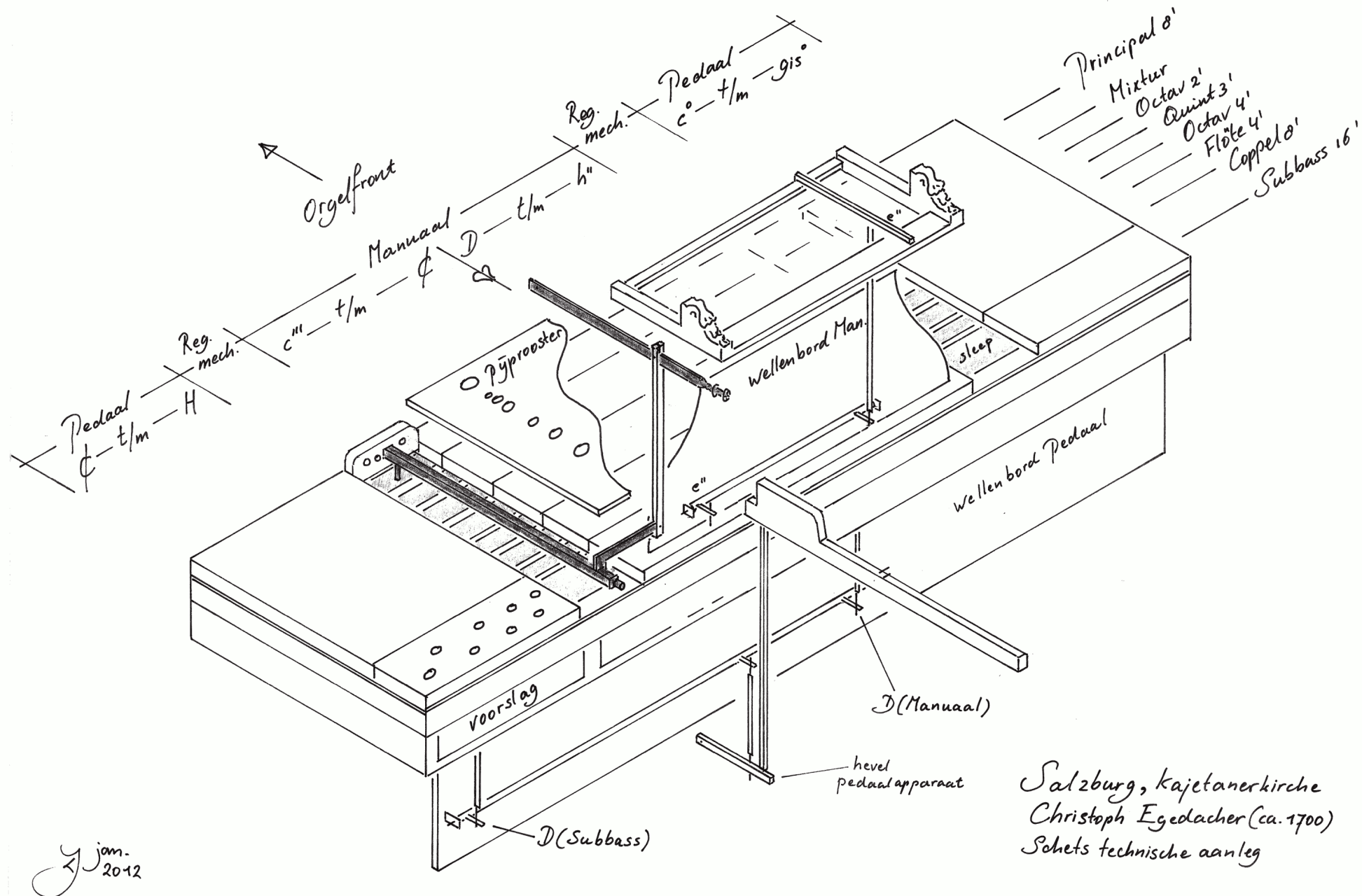
‘Der süddeutsche Orgelprospekt des 18. Jahrhunderts – Entstehungsprozess und
künstlerische Arbeitsweisen bei der Ausstattung barocker Kirchenräume’, Tübingen,
1992, p. 54, 193, 211

Walterskirchen, Gerhard

‘Zur Geschichte der grossen Orgel im Salzburger Dom 1300-1984’ in: ‘Die grosse Orgel
im Salzburger Dom’ (Schriftleitung Ernst Hintermaier), Salzburg, 1988, p. 12

Bijlage

Schematische tekening van het binnenwerk van het Cristoph Egedacher-orgel.

Jan.
2012